

Водночас натрапляємо на розбіжності в назвах окремих термінів, уведених до умов тестових завдань, та тих, що зафіксовано в енциклопедичних, лексикографічних і термінографічних працях, шкільній і вишівській граматиках. З огляду на це **мета статті** – дослідити особливості використання в умовах тестових завдань з української мови мовознавчої терміної лексики з погляду нормативності та відповідності академічній мовознавчій науці і шкільному курсу української мови (на матеріалі сертифікаційних робіт з української мови й літератури у форматі ЗНО за 2013–2015 роки).

Аналізуючи сертифікаційні роботи з української мови у форматі ЗНО (базовий рівень), які учасники тестування виконували під час додаткової й повторної додаткової сесії 2015 року, натрапляємо на невмотивоване використання в умовах тестових завдань мовознавчого терміна *м'який знак* (замість *знак м'якшення*). Наприклад: *без м'якого знака на місці пропуску треба писати всі слова рядка* (2; ТЗ 16); *м'який знак на місці крапок не треба писати в усіх словах рядка* (3; ТЗ 13).

По-перше, в абетках, поданих в академічних лексикографічних працях, виданих НАН України (Інститутом української мови й Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні), **ь** кваліфікують саме як *знак м'якшення*, зокрема «Український орфографічний словник» за ред. В. Скляренка [17], «Орфоепічний словник української мови в двох томах» за ред. М. Пешак, В. Русанівського [9], «Словник наголосів» С. Головащука [5] тощо.

По-друге, у чинному «Українському правописі» (§§ 16–17) [18], а також в усіх попередніх виданнях, починаючи з 1993 року, йдеться про вживання *знака м'якшення* (наприклад, «У словах *баский, боязкий, в'язкий*... знак м'якшення не пишеться...»; «знак м'якшення (**ь**) не пишеться...» [Там само; с. 21]), хоча натрапляємо й на використання терміна *м'який знак* (наприклад, «Не ставиться м'який знак після *л* у групах *-лц-, -лч-*, коли вони походять із *-лк-*...» [Там само, с. 20]). Варто зауважити, що термін *знак м'якшення* не виник в останні десятиріччя незалежної України, незважаючи на те, що тривалий час в українській літературній мові радянського періоду і шкільна, і вишівська мовна освіта послуговувалася терміном *м'який знак*. Проте *знак м'якшення* зафіксовано ще в «Нормах сучасної української літературної мови» О. Синявського 1941 року видання, де літеру **ь** розміщено в кінці алфавету й названо *єрчиком* і *знаком м'якшення* [13, с. 16], до того ж у параграфі 31 читаємо: «Уживання на письмі *знака м'якшення* в українській мові не завжди виправдується вимовою, як також і навпаки – його іноді бракує на письмі там, де жива вимова приголосного перед іншим приголосним ніби його вимагає» [Там само, с. 36]. *Знаком м'якшення* названо літеру **ь** також у «Головних правилах українського правопису» Ю. Шевельова 1946 року видання [19], зокрема в українській абетці [Там само; с. 5], а також у параграфі «М'якшення приголосних» (розділ «Правопис приголосних») зафіксовано: «М'яка вимова приголосних позначається в українському письмі в кінці слова і в середині слова перед приголосним і перед голосним **о** *знаком м'якшення ь*...» [Там само; с. 17].

По-третє, в удосконаленій і доопрацьованій програмі для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою «Українська мова. 1–4 класи» [16] уведено термін *знак м'якшення* (наприклад, «Використання *знака м'якшення* (**ь**) та букв *я, ю, є, і* для позначення м'якості приголосних звуків»). У змісті навчального матеріалу чинної програми з української мови для основної школи також ужито термін *знак м'якшення*, наприклад: «Апостроф. *Знак м'якшення*» [8, с. 18]; «Правила вживання *знака м'якшення*» [Там само, с. 24].

Зрештою нормативний термін *знак м'якшення* закріплено і в окремих статтях енциклопедії «Українська мова» [14]. Приміром, у словниковій статті «Орфографія» йдеться про те, що «за традицією вживаються літери, які в певних позиціях позначають по дві фонemi (*я, ю, є, і, ц*), *знак м'якшення*, що не має звукового значення» [Там само, с. 444].

На використання терміна *знак м'якшення* натрапляємо і в окремих мовознавчих та лінгводидактичних студіях. Зокрема, у наукових розвідках О. Рибалка читаємо: «Треба повернути *знак м'якшення* в кінець абетки. [...] Доцільно поряд з описовим *знаком м'якшення* повернути традиційну назву **ь** – *ір* за прикладом **й** – *йот* [10, с. 235]. В. Шляхова, аналізуючи методичний аспект лінгвістичної термінології на матеріалі підручників української мови для 5-го класу, обстоює погляд, що «все ж таки вживання терміна *знак м'якшення* умотивованіше, ніж *м'який знак*» [20, с. 33]. Хоча суперечливою вважаємо думку вченої-лінгводидакта про те, що **ь** доречніше було б номінувати *знаком м'якості*, оскільки «такий *знак* позначає м'якість, а не пом'якшення» [Там само, с. 33].

І нарешті, ми звернулися з офіційним листом-запитом до директора Інституту української мови НАН України професора П. Гриценка з метою проконсультувати щодо доречного використання терміна *м'який знак* узагалі в шкільному курсі української мови. У листі-відповіді (за № 307/398 від 12.06.15) безапеляційно йдеться про те, що потрібно вживати термін *знак м'якшення*.

Проте окремі сучасні енциклопедичні й лексикографічні праці пропонують синонімічні назви літери **ь** – *м'який знак* і *знак м'якшення*, зокрема енциклопедія «Українська мова» («**ь** – тридцять перша літера українського алфавіту. Називається *м'який знак* і *знак м'якшення*» [14, с. 809], «Російсько-український словник сталих словосполучень С. Головащука (*рос.* *мягкий знак* – *лінгв.* *знак м'якшення* і *м'який знак* [4, с. 276]). Водночас чи можна вважати таке явище позитивним у сучасній мовознавчій термінології? На переконання І. Кочан, це однозначна вада термінології. З огляду на це вчена-мовознавець застерігає: «У межах наукового стилю мови – синоніми небажані, навіть шкідливі, бо руйнують термін як дефінітивну одиницю системи» [7].

З'ясуємо, наскільки доречним є якісний прикметник *м'який* у складі термінного словосполучення *м'який знак*. «Великий глумачний словник сучасної української мови» фіксує дев'ятеро значень цього

прикметника: 1) такий, який легко згинається, подається при дотикові, натискуванні, обробленні (*м'яка подушка, м'який хліб, м'яка вода*); 2) який легко піддається стисканню, розтиранню (*м'яка земля*); 3) приємний для сприймання органами чуття (*м'який голос, м'які кольори*); 4) лагідний, поступливий (про людину); 5) плавний (*м'які рухи*); 6) з невиразними, розпливчастими контурами (*м'які риси обличчя*); 7) який легко піддається впливові; поступливий, лагідний, добрий (*м'яка вдача, м'який погляд*); 8) несурворий, поблажливий, увічливий (*м'який вирок, м'який докір*); 9) помірно теплий (про клімат, погоду) [1, с. 574–575]. Ураховуючи, що в сучасній українській мові літерою **ь** позначають м'якість попереднього приголосного звука (*тінь, кільце*) або роздільну вимову (*віньєтка, коньяк*), жодне зі значень прикметника *м'який*, поданих у словнику, не відбиває дефінітивних особливостей цієї літери. Стає очевидним, що для номінації літери **ь** відповідно до її функційних особливостей цілком закономірним і науково обґрунтованим є використання терміносполуки *знак м'якшення*, у структурі якої залежний компонент – девербатив *м'якшення*, утворений від дієслова *м'якшити*, позначає «зм'якшувати, пом'якшувати» [Там само, с. 575].

Тож в умовах тестових завдань з української мови у форматі ЗНО варто віддавати перевагу термінові *знак м'якшення*, який, по-перше, відповідає термінологічному апаратові сучасного академічного правопису; по-друге, відбиває термінологічну базу шкільного правопису, зафіксовану в чинних навчальних програмах та підручниках для початкової й основної школи. З огляду на це немає підстав для фіксування й пропагування в сертифікаційних роботах терміна *м'який знак*, який вважаємо вже застарілим варіантом нормативного терміна *знак м'якшення*.

Ще однією вадою умов тестових завдань з української мови у форматі ЗНО є неуніфіковане вживання таких лінгвістичних термінів, як *мала літера* й *маленька літера*, незважаючи на те, що останньої назви в українській графіці не існує. Порівняймо: з *малої букви* треба писати слово після цифри (4; ТЗ 14); з *маленької літери* в тексті треба писати слово (5; ТЗ 8). По-перше, у словниковій статті «Літера» енциклопедії «Українська мова» йдеться про те, що «залежно від величини й малюнка бувають великі літери й *малі*» [14, с. 38]; по-друге, словник-довідник В. Жайворонка має назву «Велика чи *мала літера*?» [6]; по-третє, у розділі «Українського правопису», присвяченому вживанню великої літери, у примітках до основних правил також натрапляємо на термін *мала літера*, наприклад: «Родові назви міфологічних істот пишуться з *малої літери*» [18, с. 59], «Назви груп тварин, хоч вони й походять від індивідуальних кличок, пишуться з *малої літери*» [Там само, с. 60], «Традиційні, неофіційні назви закордонних державних органів, які періодично скликаються, пишуться з *малої літери*» [Там само, с. 64] та ін. Крім цього, термін *мала літера* функціонує й у більш давніх виданнях українського правопису, наприклад, у «Головних правилах українського правопису» Ю. Шевельова (1946 р.) читаємо: «Коли назва не має виразного значення власного імені, пишемо її *малими літерами*» [19, с. 58].

Спростуємо думку й про те, що термін *маленька літера* є ніби зросійщенням – російською калькою. Зокрема, у сучасному російському письмі всі літери, крім *ы, ъ, ь*, використовують у двох варіантах: *прописные*, або *заглавные (большие)*, і *строчные*, або *малые* [21, с. 48]. З огляду на це кваліфікувати термін *маленька літера*, який перебуває за межами термінологічної норми, російнізмом немає жодних підстав. Відповідно до російсько-українського словника українським відповідником до російського мовознавчого терміна *строчная буква* є *мала літера* [12, с. 789].

Загальновідомо, що, з одного боку, термінові властива нейтральність і не властиве емоційно-експресивне забарвлення; з іншого – суфікс *-еньк-* поширений в основах якісних прикметників зі здрібнілим значенням. Прикметник *маленький* уживають у значенні «короткий (небагатослівний), невеликий за кількістю, незначний за силою або ступенем вияву, неістотний, невеликий за розміром, недовгий, неширокий, нетривалий» тощо [1, с. 525]. Наприклад, *маленьке оповідання*, *маленька сума грошей*, *маленький вітер*, *маленьке прохання*, *маленький хлопчик*, *маленька площа* та ін. Отже, чи доречно послугуватися прикметником *маленький* у складі мовознавчого терміна-словосполучення, якщо це стилістично марковане слово порушує нейтральність як одну з основних ознак термінової лексики?

Не варто також підрядну частину в умовах тестових завдань з української мови у форматі ЗНО називати підрядним реченням. Наприклад: *Підрядним реченням причини можна замінити відокремлену обставину в рядку* (2; ТЗ 22). До того ж у таких формулюваннях умов, як *складнопідрядним з підрядним причини є речення* (4; ТЗ 23) є імпліцитна вказівка на те, що підрядним названо речення, а не частину. Водночас у сертифікаційних роботах з української мови й літератури натрапляємо на нормативне формулювання, наприклад: *відокремленим означенням можна замінити підрядну частину в реченні* (1; ТЗ 6); *складнопідрядне речення з підрядною порівняльною частиною утворюється, якщо до речення [...] додати* (3; ТЗ 22). На наше переконання, використання мовознавчого терміна *підрядне речення* замість *підрядна частина* є науково необґрунтованим. В академічній граматиці української мови «складнопідрядним називають різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднані підрядним зв'язком і в якому одна частина підпорядковується іншій» [2, с. 313], у шкільному курсі українського синтаксису «складнопідрядні речення – це речення, що складаються з двох або більше частин, одна з яких – головна, інша – залежна» [15, с. 96]. Із наведених дефініцій стає зрозумілим, що до структури складнопідрядного (і не лише складнопідрядного) речення входять частини, а не речення. Крім цього, по-різному кваліфіковано види складнопідрядних речень у чинних шкільних підручниках української мови. Порівняймо:

Складнопідрядне речення з <i>підрядною означальною</i> частиною	Складнопідрядне речення з <i>підрядним означальним</i>
Складнопідрядне речення з <i>підрядною з'ясувальною</i> частиною	Складнопідрядне речення з <i>підрядним з'ясувальним</i>
Складнопідрядне речення з <i>підрядною частиною</i> часу [15] і под.	Складнопідрядне речення з <i>підрядним часу</i> [3] і под.

Як бачимо, назви складнопідрядних речень, подані праворуч, не відповідають особливостям структурної організації цих синтаксичних конструкцій. Як результат, це негативно впливає на формування в учнів наукового термінологічного апарату вітчизняної лінгвістики.

На жаль, некоректно подано формулювання змісту тем і в Програмі зовнішнього незалежного оцінювання з української мови, розміщеної на офіційному сайті Українського центру оцінювання якості освіти, наприклад: «*Головне й підрядне речення*», «*Основні види підрядних речень*» [11], замість правильних із погляду академічної і шкільної граматики «*Головна й підрядна частини*», «*Основні види складнопідрядних речень*». Тож мовознавча термінологія потребує унормування не лише в умовах тестових завдань з української мови, але й у самій програмі ЗНО.

Аналіз сертифікаційних робіт з української мови у форматі ЗНО за останні три роки дав змогу виявити низку особливостей щодо нормативного вживання в умовах тестових завдань лінгвістичної терміної лексики. Зокрема, за межами термінологічної норми сучасного мовознавства перебуває термін *м'який знак*, його сучасним нормативним варіантом слід уважати *знак м'якшення*. Не варто послуговуватися терміном *маленька літера*, замість *мала літера*, який порушує принцип стилістичної нейтральності і який не зафіксовано в жодному академічному лексикографічному виданні. І нарешті, якщо у структурі складнопідрядного речення виокремлюємо головну і підрядну частини, то науково обґрунтованим має бути формулювання типу *складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною* або *складнопідрядне речення з підрядною означальною*.

Отже, наведені в нашій статті приклади варіювання терміної лексики не збагачують термінологічну базу шкільного курсу української мови, а навпаки – розхитують її. З огляду на це, використовуючи лінгвістичні терміни в умовах тестових завдань у форматі ЗНО, потрібно пам'ятати про те, що вони мають повністю відповідати академічній і шкільній граматиці.

Джерела:

1. Сертифікаційна робота з української мови і літератури (базовий рівень) : зошит 1 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2015 : основна сесія. – К. : УЦОЯО, 2015. – 16 с.
2. Сертифікаційна робота з української мови і літератури (базовий рівень) : зошит 1 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2015 : додаткова сесія. – К. : УЦОЯО, 2015. – 16 с.
3. Сертифікаційна робота з української мови і літератури (базовий рівень) : зошит 1 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2015 : повторна додаткова сесія. – К. : УЦОЯО, 2015. – 16 с.
4. Тест з української мови і літератури : зошит 2 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2013. – К. : УЦОЯО, 2013. – 16 с.
5. Тест з української мови і літератури : зошит 2 / Зовнішнє незалежне оцінювання – 2014. – К. : УЦОЯО, 2014. – 16 с.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак ; Ін-т української мови НАН України, Ін-т мовознавства НАН України, Всеукраїнське тов-во «Просвіта» імені Т. Шевченка. – К. : Дніпро, 2009. – 1332 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] : підруч. / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Глазова О. П. Рідна мова [Текст] : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов ; наук. ред. І. Вихованець. – К. : Зодіак-ЕКО, 2010. – 224 с.
4. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень [Текст] / Сергій Іванович Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 604 с.
5. Головащук С. І. Словник наголосів : понад 20 000 слів [Текст] / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2003. – 320 с.
6. Жайворонок В. В. Велика чи мала літера? : словник-довідник : близько 10 000 номінацій [Текст] / Віталій Вікторович Жайворонок ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 204 с.
7. Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами [Електронний ресурс] / Ірина Кочан // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 14–19. – Режим доступу : http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk620/TK_wisnyk620_kochan.htm. – Назва з екрану.
8. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова ; Українська література. 5–9 класи [Текст] / Відп. за випуск К. В. Таранік-Ткачук. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. – 160 с.
9. Орфоепічний словник української мови: в 2 т. Т. 1 : близько 140 000 слів [Текст] / [уклад. М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб та ін.]; за ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівського. – К. : Довіра, 2001. – 958 с.

10. Правдиве українське серце. Олександр Рибалко [Текст] / упор. І. Гирич, К. Рибалко ; заг. ред. К. Рибалко. – Видавничий дім «Простір», 2010. – 832 с.
11. Програма зовнішнього незалежного оцінювання з української мови і літератури для осіб, які бажають здобувати вищу освіту на основі повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / Укр. центр оцінювання якості освіти. – Режим доступу : http://testportal.gov.ua/prepare_ukr/. – Назва з екрану.
12. Російсько-український словник та українсько-російський словник, в одному томі : 500 000 слів та словосполучень [Текст] / упорядн. та головн. редактор В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. – 1848 с.
13. Синявський О. Норми української літературної мови [Текст] / Олекса Синявський. – Львів : Укр. вид-во, 1941. – 364 с.
14. Українська мова : енциклопедія [Текст] / [В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – 2-ге вид., виправл. і доп. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
15. Українська мова [Текст] : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою / М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук. – К. : Освіта, 2009. – 336 с.
16. Українська мова : програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 1–4 класи [Електронний ресурс] / [уклад. М. С. Вашуленко, К. І. Пономарьова, О. Ю. Прищеп, В. О. Мартиненко, С. О. Караман, Л. І. Лунько]. – Режим доступу : http://old.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/01_ukr.pdf. – Назва з екрану.
17. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів [Текст] / [укл. : В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун] ; за ред. В. Складенка. – 7-ме вид., переробл. і доп. – К. : Довіра, 2008. – 984 с.
18. Український правопис [Текст] / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – 288 с.
19. Шерех Ю. Головні правила українського правопису [Текст] / Юрій Шерех. – Новий Ульм : Прометей, 1946. – 62 с.
20. Шляхова В. Методичний аспект аналізу лінгвістичної термінології (на матеріалі підручників з української мови для 5 класу) [Текст] / Валентина Шляхова // Дивослово. – 2015. – № 3. – С. 30–34.
21. Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь : более 2000 единиц [Текст] / Анатолий Николаевич Щукин. – М. : Астрель ; АСТ: Хранитель, 2008. – 746 с.